

LES UNITATS FRÀSIQUES DEL CAPÍTOL 143 DE *TIRANT LO BLANC*, TRADUCCIÓ D'UNA EPÍSTOLA DE PETRARCA. INDEXACIÓ, FUNCIÓ DISCURSIVA I ESTUDI CONTRASTIU¹

Maria CONCA / Josep GUIA
Universitat de València

1. INTRODUCCIÓ

El capítol 143 de *Tirant lo Blanc*, «Lo consell que Abdalhà Salomó donà a *Tirant*, capità»,² prové d'una traducció catalana de l'epístola llatina de Francesco Petrarca, *Lettera ad Nicolaum Azarolum*³ D'aquesta traducció, feta probablement a Barcelona, a començament del segle xv, n'hi ha dues còpies, la primera titulada *Letra de Reyals Custums*,⁴ i la segona, de mà d'un copista valencià posterior, denominada *Letra feta per Petrarcha*.⁵ En la comparació dels quatre textos, hom pot observar que, respecte a l'original llatí, s'hi han introduït algunes interpolacions, tant a la *Letra de Reyals Custums* com a la *Letra feta per Petrarcha* i al *Tirant lo Blanc*, així com s'hi han fet canvis en alguns trasllats fraseològics, a més de les adequacions al nou context del *Tirant*.

Pel seu caràcter didacticomoral, el text és especialment ric en unitats fràsiques (UFs). En tenem per unitat fràsica la combinació estable de dos o més mots que presenta les característiques de repetició, fixació i institucionalització, a més d'altres possibles i freqüents com idiomàticitat i anomalia. Hem cregut convenient fer un estudi complet d'aquestes unitats, amb la finalitat de localitzar-les, comparar-les en la seva transmissió textual, identificar-les, fer-ne l'inventari i analitzar-les, d'acord amb els requeriments («index» i «function and meaning») preconitzats per W. Mieder i G. Bryan per a l'estudi dels proverbis en textos literaris:

1. Una primera versió d'aquest treball es va presentar al Seminari Internacional d'Estudis Francesco Petrarca (València, 16-18 de desembre de 2002).

2. MARTORELL, Joanot i GALBA, Martí Joan de: *Tirant lo Blanc*. Editat per Martí de Riquer. 2 vols. Barcelona: Seix Barral, 1969; el capítol 143 ocupa les pàgines 468-477 del primer volum, amb 380 línies, que numerem correlativament per a les citacions pertinents.

3. PETRARCA, Francesco: «Lettera ad Nicolaum Azarolum». Rossi, Vittorio (ed.): *Le Familiari. Edizione nazionale delle opere di Francesco Petrarca*. Vol. III. Firenze: G. C. Sansoni, 1937, reed. 1968, epístola XII.2, 5-17.

4. Manuscrit BC 6, folis 49v-62r, de la Biblioteca de Catalunya. En va donar notícia J. Massó i Torrents a la *Revue Hispanique*, 15 (1906) 110, i en va fer una transcripció MOLINÉ i BRASÉS, Ernest: «La *Letra de Reyals Custums* del Petrarca». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 1 (1907) 345-351.

5. Manuscrit 7811, folis 75r-82r, de la Biblioteca Nacional de Madrid. En donà notícia DOMÍNGUEZ BORDONA, J.: *Catálogo de los manuscritos catalanes de la Biblioteca Nacional*. Madrid: Blass S.A., 1931, 64.

Every literary investigation should, ideally, include an index of all proverbial material. (...) Of great interest also is whether introductory formulas are used to integrate the proverb into the texts, whether the formulaic structure of the proverb has been changed for stylistic effect, whether a proverb is merely alluded to in an ironic twist, whether a proverb is intentionally parodied or questioned, etc. The answers to such questions reveal the function and meaning of proverbial wisdom in literary works.⁶

1.1. EL CONTEXT HISTÒRIC DE L'EPÍSTOLA LLATINA DE PETRARCA

Francesco Petrarca, d'Avinyó estant, va escriure una epístola en llatí, amb un estil retòric i elegant, adreçada a Nicola Acciaiuoli. Segons informa Moliné i Brasés, Acciaiuoli pertanyia a una família florentina molt influent, que durant el segle XIV dominà la banca i el comerç d'Itàlia i d'Orient. Acciaiuoli ajudà Lluís i Joana de Nàpols, després de l'assassinat del rei Robert, primer marit de Joana, a recuperar aquest regne, l'any 1352, i per això fou recompensat amb el càrrec de Gran Senescal de Sicília. Petrarca, que ja havia viscut a Nàpols sota el mecenatge del rei Robert,⁷ va conèixer Acciaiuoli a la cort pontifícia d'Avinyó, on s'exilià la reina Joana, i li va escriure una epístola on engalzava, com si d'un treball d'orfebre es tractés, tots els consells necessaris per al bon regiment del novell rei Lluís. Petrarca i el Senescal Acciaiuoli mantingueren una amistat que, al llarg dels anys, es va descosir, però no esquinçar, talment com es diu en un dels consells que Petrarca inclogué en la seva lletra: «Et ut est in antiquo proverbio: dissuat amicitiam non discindat» (línies 124-25). Les queixes del poeta, en els darrers anys de la seva vida, posaven de manifest com l'havia decebut el Senescal, en no complir els favors que li havia promès.

1.2. ELS ESTUDIS SOBRE LA TRADUCCIÓ CATALANA DE L'EPÍSTOLA

Ernest Moliné i Brasés, al cap de poc de transcriure la *Letra de Reyals Custums*, informà que el capítol 143 del *Tirant* reproduïa aquesta *Letra*, amb petites modificacions i adequacions al context de la novel·la.⁸ Més tard, Martí de Riquer va remarcar l'existència d'una còpia de la susdita *Letra de Reyals Custums* al manuscrit 7811 de la Biblioteca Nacional de Madrid, on hi ha tot d'altres textos reutilitzats al *Tirant*.⁹ Posteriorment, Germà Colón ha presentat un breu estudi contrastiu del lèxic del manuscrit de Barcelona, a través de la transcripció de Moliné i Brasés, del manuscrit conservat a Madrid i del capítol 143 del *Tirant*, i n'ha donat una relació

6. MIEDER, Wolfgang / BRYAN, George B. (1996): *Proverbs in World Literature: A Bibliography*. New York: Peter Lang, xi-xii.

7. Al famós *Prohemio* que el Marquès de Santillana va adreçar al Conestable Don Pere de Portugal, considerat com un dels primers assaigs d'història literària, s'hi diu: «El rey Roberto de Nápol, claro e virtuoso príncipe, tanto esta sciencia le plugo que, como en esta mesma sazón miçer Françisco Petrarcha, poeta laureado, floresciesse, es cierto grand tiempo lo tuvo consigo en el Castil-Novo de Nápol, con quien él muy a menudo confería e platicava destas artes; en tal manera, que mucho fué avido por açepto a él e grand privado suyo. E allí se dize aver él fecho muchas de las sus obras, asy latinas como vulgares; e entre las otras, el libro de *Rerum memoradarum*, e las sus églogas, e muchos sonetos, en especial aquel que fizo a la muerte deste mesmo rey, que comiença: *Rota e l'alta columpna e el verde lauro*». Al capítol 474 del *Tirant*, l'Emperador farà una lamentació semblant: «Mort és lo pilar qui sostenia la cavalleria!».

8. MOLINÉ I BRASÉS, Ernest: «Adició a "La *Letra de reyals custums* del Petrarca" publicada en les planes 345-351 de l'anterior *Anuari*». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 2 (1908) 619-620.

9. MARTORELL, Joanot i GALBA, Martí Joan de: *Tirant lo Blanc*. Editat per Martí de Riquer. Barcelona: Selecta, 1947, *139-140.

de convergències i discrepàncies.¹⁰ Seguint la mateixa línia contrastiva, Jaume Chiner ha editat de nou el capítol 143 del *Tirant*, anotant-ne les variants respecte al manuscrit de Barcelona (segons la transcripció de Moliné i Brasés) i al manuscrit conservat a Madrid.¹¹ Curt Wittlin ha contrastat, per primera vegada, els textos catalans de l'epístola de Petrarca (els manuscrits de Barcelona i Madrid i el *Tirant*) amb l'original llatí, per tal de «poder opinar sobre la qualitat de la traducció, les idiosincràsies del desconegut traductor, les peripècies de la transmissió textual, els canvis introduïts pels copistes...».¹²

1.3. L'INTERÈS FRASEOLÒGIC I, PARTICULARMENT, PAREMIOLÒGIC DEL TEXT

L'esmentada epístola de Petrarca, que va ser molt famosa en el món romànic de l'època i, encara, molt temps després, se situa entre la tradició medieval i l'humanisme. D'una banda, recull un nombrós florilegi de parèmies (apotegmes, sentències bíbliques, frases sentencioses i proverbis), provinents de la tradició didacticomoral medieval; d'una altra, utilitza col·locacions, locucions i fórmules. Aquestes UFs presenten força interès en ser traslladades al català, tant per elles mateixes com pel seu hàbil engalzament en el teixit textual i, en alguns casos, per la seva recreació, en passar d'una unitat lèxica (llatina) a una unitat fràsica (catalana).

Així doncs, és sens dubte la mestria en l'ús de les UFs, les metàfores, les comparances, els jocs de paraules, els exemples intercalats i la concisió de la llengua llatina allò que, com ha assenyalat Curt Wittlin, feia fruir tant els humanistes com la majoria de lectors, als quals agradava el text perquè hi trobaven les velles idees moralitzadores que ja coneixien a través de Sant Tomàs, Gil de Roma, Vincent de Beauvais i molts d'altres, del magisteri dels quals havia begut Petrarca. A les terres catalanes, el tema del comportament ideal d'un príncep també s'hi havia popularitzat força, gràcies sobretot al *Dotzè del Crestià* de Francesc Eiximenis; per això, és ben comprensible la traducció primerenca d'aquesta epístola de Petrarca. Wittlin també remarca que aquesta carta devia ser ideal per a ensenyar el nou llatí humanístic a estudiosos ja familiaritzats amb el contingut a través de textos medievals i que el medievalisme de la carta de Petrarca es troba sobretot en la trentena de sentències proverbials i en els dos *exempla* històrics intercalats. Compartim aquestes afirmacions de Curt Wittlin i, per la nostra banda, fixarem el nombre d'UFs, la freqüència d'ús, les variacions en llur transmissió textual i remarcarem l'interès fraseològic i paremiològic del text.

2. MÈTODE D'ESTUDI

La localització, identificació i classificació de les UFs d'un text és una tasca difícil i arriscada. Difícil perquè, sovint, les UFs s'hi troben desautomatitzades i mig emboscades entre el discurs lliure, a més del cas invers on construccions lliures de la llengua hi apareixen formulades amb esquemes parèmics, a manera de *falsos amics*, que anomenarem *miratges fràsics*.

10. COLÓN, Germà (1991): «La llengua a l'època del *Tirant*». *Literatura valenciana del segle XV*. València: Conselleria de Cultura de la Generalitat, 9-35 (particularment, 21-24).

11. CHINER, Jaume: «El consell d'Abdallà Salomó al *Tirant lo Blanch* (cap. CXLIII) i la *lletra de reials costums*». *Anuari de l'Agrupació Borriana de Cultura*, 8 (1997) 47-66.

12. WITTLIN, Curt (2002): «L'antiga traducció catalana anònima de la *Letra de reials costums* de Petrarca i el capítol 143 del *Tirant lo Blanc*». *Miscel·lània Giuseppe Tavani 3. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes/XLIV*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 37-64.

Detectar, a través del grau de fixació, la possible presència d'una unitat fràsica requereix comptar amb la informació complementària de la repetició i, per tant, de la documentació d'altres ocurrencies. Més enllà de la localització i estretament lligada amb aquesta, la identificació consisteix a formular amb exactitud la forma canònica de la unitat fràsica. Quant a la classificació, sovint els criteris de partida es troben desbordats davant de certes unitats fràsiques que poden ser d'un tipus, per la seva estructura lingüística, però que fan la funció discursiva pròpia d'un altre tipus d'unitats fràsiques. En el text que ens ocupa, la dificultat d'emascament al·ludida es deriva del seu caràcter pregonament sentencios, de manera que costa destriar el gra (discurs codificat) de la palla (discurs lliure) i, un cop fet açò, també resulta difícil establir la classificació pertinent, tant entre les UFs que són enunciades com entre les que no ho són.

Després de les corresponents lectures i anàlisis del text, hi hem detectat 150 UFs, que hem classificat en 26 col·locacions, 63 locucions, 12 fórmules i 49 parèmies,¹³ subdividides aquestes en 17 apotegmes, 2 sentències bíbliques, 17 frases sentencioses i 13 proverbis. De les 150 UFs, n'hi ha 63 que, dins del *Tirant*, apareixen per primera vegada en aquest capítol 143. Aquestes 63 UFs es distribueixen en 5 col·locacions, 11 locucions, 4 fórmules i 43 parèmies, subdividides en 15 apotegmes, 2 sentències bíbliques, 16 frases sentencioses i 10 proverbis. En les quantitats donades, hem comptat totes les recurrències, amb repeticions incloses, ja que 18 UFs hi apareixen més d'una vegada, amb la mateixa codificació o amb variants. N'hi ha 101 que només hi figuren amb una sola ocurrencia. En el nostre estudi, comparem les codificacions de les UFs en els quatre textos de referència (*Lettera ad Nicolaum Azarolum*, *Letra de Reyals Custums*, *Letra feta per Petrarca* i capítol 143 del *Tirant*)¹⁴ i donem compte de la manera com s'hi han inserit i de la funció textual que realitzen. A aquest efecte, hem dissenyat un model de fitxa (vegeu l'apèndix), on el camp d'entrada recull el fragment de text del capítol 143 del *Tirant* que conté la UF, al qual segueixen tres altres camps per als fragments corresponents de la *Letra de Reyals Custums*, de la *Letra feta per Petrarca* i de la *Lettera ad Nicolaum Azarolum*. A continuació, s'hi dóna la forma canònica de la UF, els mots clau, el tipus d'UF i la definició proposada per nosaltres excepte quan la UF ha estat recollida en algun diccionari que la doni. En un altre camp, s'hi anota la forma d'inserció en el text i la funció discursiva. Finalment, hi ha un camp destinat a la documentació de la UF en català, un altre per a la documentació en altres llengües i un darrer per a les traduccions del fragment contingudes en les versions que es feren del *Tirant*, als pocs anys de la seva edició, al castellà (Valladolid, 1511)¹⁵ i a l'italià (Venècia, 1538).¹⁶

3. COL·LOCACIONS

Definim la col·locació com una combinació de dues unitats lèxiques que presenten una coaparició repetida en el discurs, de manera que l'una és més estable (a la qual anomenem «base de la col·locació») i l'altra és més variable i depèn de la primera, que en selecciona el

13. Partim de la concepció que el fràsic d'una llengua es pot classificar en col·locacions, locucions i enunciats fràsics, aquests subdividits en fórmules i parèmies, tal com postula CORPAS, Gloria: «Acerca de la (in)traducibilidad de la fraseología». CORPAS, Gloria (ed.) (2000): *Las lenguas de Europa: Estudios de fraseología, fraseografía y traducción*. Màlaga: Comares, 483-522.

14. Per a l'epístola llatina de Petrarca i el *Tirant*, seguim les edicions esmentades de Rossi (1937) i Riquer (1969), respectivament. Per a les dues versions catalanes prèvies al *Tirant*, els manuscrits que les contenen, que citarem normalment amb ortografia modernitzada, ja que això és compatible amb l'anàlisi fraseològica que realitzem.

15. RIQUER, M. de (ed.) (1974): *Tirante el Blanco*. 5 vols. Madrid: Espasa-Calpe.

16. ANNICCHIARICO, A. M. et alii (ed.) (1984): *Tirante il Bianco*. Roma: Tipografica Roma.

significat.¹⁷ Al nostre text en trobem 26, entre les quals: «núvol de tristor» / «núvol de dolor», «real costum», «cosa pública», «bruts animals», «lleja cosa», «lloc estret», etc.

La col·locació «núvol de tristor», que té com a base el substantiu «núvol» al qual es vincula un altre substantiu, que pot variar, mitjançant la preposició «de», apareix al capítol 143 del *Tirant* en dues ocasions: «Gitaràs tots núvols de tristor o de pluja de llàgremes» (ls. 24-25) i «No puixa pujar negun núvol de dolor, ne algun plor de tristor» (ls. 223-24), provinents d'expressions llatines que ja contenen la mateixa metàfora: «Pulsis (...) mestitie nubibus atque imbribus lacrimarum» (ls. 15-16) i «Nulla meroris nebula, nullus flatus letitiae gestientis» (ls. 171-172). Al capítol 323 del *Tirant*, hi trobem intertextualitzada una altra variant d'aquesta col·locació: «E com veritat sia una de les causes que nostres passions refrena, les fundades e invencibles raons de vostra senyoria, los escurs núvols de la mia apassionada ignorància en vapors convertint, ab sol lluminós de vera doctrina, han il·luminat lo meu entendre».¹⁸

La col·locació «reial costum», que té com a base el substantiu «costum» al qual es vincula l'adjectiu «reial», que pot variar, va ser introduïda pel traductor català de l'epístola llatina en traslladar «Cesarei moris», que figura al cos del text, i crida l'atenció que la utilitzés per al títol de l'epístola traduïda.¹⁹ Al mateix *Tirant*, hi ha altres variants de la col·locació: «No res menys a la cavalleria moral donarà llum e representarà los escenacles de bons costums» (Dedicatòria), «E per ço, cavaller de llinatge e de sang clara, nobles són los teus costums» (cap. 316) i «Seguint los militars costums» (cap. 369).²⁰

Sobre la col·locació «bruts animals», de base el substantiu «animals», cal dir que tant al manuscrit conservat a Madrid com al *Tirant*, hi figura en substitució de l'expressió «muts animals», que és la que figura a la *Letra de Reyals Custums*, en traducció fidel i literal del llatí. Al capítol 403 del *Tirant*, es repeteix la mateixa col·locació: «Car los actes de gola e de luxúria als animals bruts e no raonables són propis» i «E la felicitat humana així deu ésser posada en acte propi de l'home, segons vol lo filòsof, *primo et decimo Elicorum*, e Lactanci, *libro tercio Divinarum Institutionum, cap. decimo*, que en aquell no sia comú ab los animals bruts».²¹

La col·locació «lloc estret», de base el substantiu «lloc», prové de la traducció de «in angustis indefessos campestris» (l. 35) i apareix al *Tirant* com «en tribulacions e llocs estrets»

17. Per a l'estudi i la tipologia de les col·locacions, remetem el lector a CORPAS, Gloria (1996): *Manual de fraseologia española*. Madrid: Gredos, 33-87, i a GONZÁLEZ REY, Isabel (2002): *La phraséologie du français*. Tolosa de Llenguadoc: Presses Universitaires du Mirail, 83-131.

18. Aquest passatge prové del *Debat epistolar amb el príncep de Viana*, de Joan Roís de Corella: «E com veritat sia una de les causes que nostres passions refrena, les fundades e invencibles raons de vostra senyoria, los escurs núvols de la mia, apassionada, en vapors convertint, ab sol lluminós de vera doctrina han il·luminat lo meu entendre». D'altra banda, a *Lo jutí de Paris* n'hi ha una altra variant: «Que dels núvols d'honestat derrocarà qualsevol alta senyora».

19. Allà on el manuscrit de Barcelona posa un *incipit* que diu: «Letra de reyals custums tremesa per misser Ffrancesch Petrarcha a mossen Nicholau Adzerol, seneschal del Regna de Napolls...», el manuscrit de Madrid es limita a anotar-hi: «Letra feta per Petrarcha». Després, tots dos comencen, respectivament, per «Egregi baró, ja veig que...» i «Egregio baró, ja veig que...». Al capítol 143 del *Tirant*, abans de la corresponent adequació al destinatari: «Magnànim Capità, ja veig que...», figura una interpolació inicial, on Abdal·là Salomó es presenta justificant el seu parlament i on ja s'adreça a Tirant anomenant-lo «Egregi Capità».

20. També en diverses obres de Joan Roís de Corella figura aquesta col·locació o variants de la mateixa. Així, a *Parlament en casa de Berenguer Mercader* i *Història de Jason e Medea*, es troba «reials costums»; «militars costums», a *Lletres entre Aquilès i Policena*; «lloables costums de reial majestat», a *Parlament en casa de Berenguer Mercader*; «nobles costums», a *Vida de Santa Anna*.

21. També en aquest cas, la col·locació es troba en les obres: *Raonament de Telamó e Ulixes*, *Parlament en casa de Berenguer Mercader*, *Història de Jason e Medea* i a *Lo Cartoixà*, l.19. A *Lo procés de les olives* apareix «animals bruts» i «brut animal». I a l'*Espill*: «Generalment / los animals / que són brutals / fan maravelles» (vs. 8582-85) i «Fets d'animals / quatre brutals» (vs. 13473-74).

(l. 56), de la mateixa manera que figura a la *Letra feta per Petrarca*. Tanmateix, a la *Letra de reyls custums* llegim «en tribulacions i llocs secrets», la qual cosa només s'explica per una errada de lectura del copista que reescribia d'un manuscrit català anterior, de manera que, en veure-hi «lochs strets» i donada la confusió gràfica entre *t* i *c*, va llegir i escriure «lochs secrets», una altra col·locació habitual per bé que, en el context lingüístic, no hi fa gaire sentit.

Les col·locacions tirantianes sinònimes «egregi capità» (ls. 4 i 350) i «magnànim capità» (ls. 7-8) provenen de «vir clarissime» (l. 3) i «preclarissime vir» (ls. 283-84), passant per «egregi baró» i «noble baró» (fs. 50r i 61r de la *Letra de reyls custums*) i «egregio baró» i «noble baró» (fs. 75r i 81v de la *Letra feta per Petrarca*), les quals han estat adequades al context de la novel·la.²² Per la seva estructura de sintagma nominal, les hem considerades col·locacions, malgrat que funcionen en el discurs com a fórmules de tractament i salutació.

4. LOCUCIONS

Entenem per locució una unitat fràsica que té significació unitària, reduïble a un mot, i que no constitueix un enunciat. Les més freqüents al nostre corpus són les verbals (16), les adverbials (21) i les conjuntives (21), per bé que també n'hi ha de nominals (1), adjectivals (2) i prepositives (2).

4.1. LOCUCIONS VERBALS

Algunes de les locucions verbals d'aquest capítol 143 remetent a la metaforització de conceptes, com ara el temps, els sentits de la vista, l'oïda, el tacte, la memòria: «perdre el temps», «parar l'orella», «girar els ulls», «collir roses», «posar al cor», etc. En d'altres trobem que el seu significat unitari remet a l'acció corresponent al substantiu que contenen: «fer burla» ('burlar') i «posar a la ventura» ('aventurar'). Hi ha dues locucions que podríem situar en un mateix camp de significació, 'responsabilitzar-se': «portar el càrrec sobre els muscles» i «portar part». Finalment, només n'hi figura una amb valor intensificador de la qualitat: «replendir com l'or».

En una de les dues recurrències de la locució «perdre el temps», podem observar que l'expressió llatina: «Sit avarus temporis» (ls. 93-94) ha estat traduïda per: «Sia avar de temps guardant que no perde temps» (*Letra de Reyals Custums*, f. 54r), «Sia avar de temps guardant que no'l perda» (*Letra feta per Petrarca*, f. 77r) i «E sia avar de temps, guardant no el perda» (l. 131 del c. 143 del *Tirant*), de manera que, en tots tres textos, s'hi ha fet una interpolació explicativa contenint la locució, amb una redacció més repetitiva al primer manuscrit i evitant la repetició mitjançant la pronominalització al segon manuscrit i al capítol 143 de *Tirant*, que són més pròxims entre ells.

La locució «collir roses» també apareix com a fruit d'una explicació del text llatí: «Rosa inter spinas habitat, inter difficultates virtus, inter curas gloria; illic digitus periclitandus, hic animus» (ls. 299-300), el qual ha passat al català així: «La rosa està entre espines; la virtut, en-

22. Al *Tirant*, la primera de les dues recurrències d'«egregi capità» apareix a la interpolació inicial del capítol 143, la qual cosa pogué condicionar la solució «magnànim capità» de quatre línies més avall, quan realment comença la traducció de l'epístola, per evitar-hi una repetició literal.

tre les dificultats, e entre les cures sol·lícites està la glòria. En lo collir de la rosa sofrir lo dit afany e perill; en les virtuts e glòria, lo coratge de l'hom» (*Letra de Reyals Custums*, fs. 61v-62r) i «La rosa està entre les espines; la virtut, entre les dificultats, e entre les cures sol·lícites està la glòria. En lo collir de la rosa sofrir lo dit afany e perill; en la virtut e glòria, lo coratge de l'hom» (*Letra feta per Petrarcha*, f. 82r; *Tirant*, 143, ls. 369-72). Cal observar la identitat entre els dos darrers textos. Aquesta locució metaforitza el fet de realitzar una acció atractiva que pot resultar arriscada, de manera que la seva finalitat és advertir del perill. Així la retrobem intertextualitzada a l'*Espill*.²³

La locució «fer burla» hi apareix com una modernització que introdueix l'autor del *Tirant*: «Menyspreu porpra e pedres precioses e delits, fent burla de totes les coses que passen e fugen; solament guard altament les coses eternals e d'aquelles s'admire» (ls. 308-10), en substitució de la locució «treure's escarn»: «Menyspreu porpra e pedres precioses e delits, traent-se escarn de totes les coses que passen e fugen; solament guard altament les coses eternals e d'aquelles se meravelle» (*Letra feta per Petrarcha*, f. 80v). Observe's que l'autor del *Tirant* també hi canvia «se meravelle» per «s'admire». Al primer manuscrit, hi ha una ommissió en aquest fragment, ja que el copista salta de la primera ocurrència del mot «coses» a la segona i, aleshores, canvia «eternals» per «terrenals»: «Menyspreu porpra, pedres precioses e delits, traent-se escarn de totes les coses terrenals e d'aquelles se marvell» (*Letra de reyals costum*, f. 80v). L'original llatí feia així: «Purpuram spernat, contemnat gemmas, despiciat voluptates et irrideat universa que fugiunt, eterna sola suspiciat ac miretur» (ls. 243-46).²⁴

4.2. LOCUCIONS ADVERBIALS

En general, les locucions adverbials de la traducció catalana provenen d'un adverbi llatí. Hi trobem: «a la fi», «a vegades», «a present», que funcionen com a organitzadores del discurs; «així mateix», per a introduir més informació; «en altra manera», per a introduir una objecció; «per ço», per a reforçar una argumentació; etc. També n'hi ha algunes que intensifiquen l'apreciació de l'emissor davant el que diu: «a veritat», o que marquen dixi temporal: «d'ací avant», «d'allí avant», o que indiquen el mode: «poc a poc». En aquest darrer cas, més enllà de l'original llatí: «Id ipsum non precipitanter sed pedetentim faciat» (ls. 123-24) i de la *Letra de Reyals Custums*: «E si les ha lexats no u fassa percípitament» (f. 55r), la locució ja apareix a la *Letra feta per Petrarcha*: «E si les ha a lleixar, no u faça percidament e sens manera, mas poc a poc» (f. 77v) i es conserva al *Tirant*: «E si les ha a deixar, no ho faça prestament sinó ab discreció, poc a poc» (ls. 165-66).

La locució «sens causa» apareix dues vegades al capítol 143 del *Tirant*, però la primera es tracta d'una mala lectura del manuscrit que serví de base a l'autor. Així, el passatge que a l'epístola llatina feia: «Multus in angustis indefessos campestris pugna lassavit» (ls. 34-35), va ser traslladat a la *Letra de reyals custums* per: «Molts en tribulacions e llocs secrets han resistits sens cansament que cansaven en batalla campal» (f. 51v) i a la *Letra feta per Petrarcha*

23. «Lo llum apaga / e roses cull» (vs. 8426-27) i «Roses e flos, / clavells, gesmir / hi creus collir» (vs. 12342-44).

24. Al *Tirant*, hi ha altres recurrències de la locució «fer burla», anteriors i posteriors al capítol 143 (capítols 102, 118 i 154). «Treure's escarn» figura dues vegades al *Curial e Güelfa*: «E fonc mostrada a tots los déus, los quals se tragueren escarn d'ella» (III.27) i «Per que us traets escarn de mi?» (III.40), i tres vegades a la *Vita Christi*: «Car lo pare meu, qui stà e habita en lo cel, se trau escarn de ells» (c. 138), «Trahent-se escarn de la sua reverent e real persona» (c. 166), «Ab grans riallaçes menejant aquelles vestidures, traent-se-n escarn, deyen» (c. 179), però en cap de les dues obres no figura «fer burla».

per: «Molts en terbulacions e llocs estrets han resistit sens cansament car no's cansaven en batalla campal» (f. 75v), arribant al *Tirant* així: «Molts en tribulacions e llocs estrets han resistit sens causa» (ls. 55-56). Es tracta possiblement d'una errada d'interpretació de l'autor del *Tirant*, motivada per una mala còpia.²⁵ La segona recurrència d'aquesta locució prové del trasllat del passatge: «De amico sane nichil mali cogitet, nichil temere cuiquam credat» (ls. 130-31), que es resol a la *Letra de reyal custums* així: «No haja neguna sospita de mal en lo amic antic e no crega improvisament e sens causa a algú» (f. 55v), a la *Letra feta per Petrarcha*: «No haja presumpció alguna de mal en lo amic antic e no crega impróvidament e sens causa algú» (f. 78r) i al *Tirant*: «No haja presumpció alguna de mal en l'amic antic, e no crega impróvidament o sens causa algú» (ls. 174-76). Així doncs, la locució figura igualment amb el seu significat als tres textos catalans i, una vegada més, els dos fragments darrers són idèntics.²⁶

4.3. LOCUCIONS CONJUNTIVES

Entre les locucions conjuntives, s'hi troben fonamentalment les que tenen caràcter argumentatiu: «així que», «així com», «segons que», «per tal que», «per tal com», «per ço com»..., cosa que és de preveure en un text la finalitat del qual és convèncer el destinatari que ha de seguir uns determinats consells per atènyer el bon regiment de la cosa pública. Dintre d'aquesta mateixa finalitat, també s'hi troben locucions que manifesten una objecció o un contrast, com ara «encara que» i «sinó que». D'altra banda, hem tipificat la unitat fràsica «ço és» com a locució conjuntiva, malgrat que la seva estructura d'enunciat podria justificar-ne la classificació com a fórmula, perquè funciona com a enllaç, introduint una paràfrasi o explicació del concepte anterior, i està totalment fixada. Apareix al capítol 143 del *Tirant* en quatre ocasions: «No t'admires de mi com tinga senyal de cristià, ço és dos bons quaters de vosaltres» (l. 5), «Puix la guerra és tota dins lo mur, ço és dins l'hom mateix» (l. 73), «En cascuna fortuna, ço és pròspera o adversa» (l. 103) i «De la mà de son superior, ço és Déu» (l. 232). Observem que sempre hi té un significat de reformulació de la informació de l'enunciat anterior, en tres casos com a interpolació afegida pel traductor del llatí al català i, en l'altre («en cascuna fortuna, ço és pròspera o adversa»), com a traducció de «in utraque fortuna qualis quantusque». Fem notar que aquesta unitat fràsica permetia al traductor català expressar millor el significat que copsava en l'original llatí.

5. ENUNCIATS FRÀSICS

Passem ara a analitzar les UFs que equivalen a un enunciat i que, en l'epístola —i en la seva traducció—, constitueixen el gruix de les idees que s'hi transmeten. Es tracta de les fórmules i les parèmies. Aquestes s'hi insereixen de manera molt cohesionada i actuen com a ar-

25. Val a dir que el mot «cansament» o «causament», a la *Letra feta per Petrarcha*, apareix al final d'una línia, arrambat al marge, amb el sufix «ment» en grafia més petita, semblant a una correcció (com n'hi ha d'altres) afegida al mot «causa» / «cansa». Si l'autor del *Tirant* va llegir aquest manuscrit abans de la correcció, aquest degué ser l'origen de la locució «sens causa» al *Tirant*, que no hi fa sentit.

26. En obres de Joan Roís de Corella es troba: «sens causa» (*Lamentació de Biblis, Història de Jason e Medea*) i «sens manifesta causa» (*Història de Leànder i Hero*). Les recurrències de «sens causa» del capítol 143 són la quarta i la cinquena de les vuit que figuren al *Tirant*.

gument d'autoritat, sobretot els apotegmes i els proverbis, que poden anar acompanyats d'una fórmula d'inserció metadiscursiva, que remet a la veu de la saviesa d'un autor concret o col·lectiva, o de connectors com «car» i «així com», que anuncien el seu caràcter argumentatiu. També poden aparèixer formulats directament, com a enunciats sintàcticament independents i conclusió de consells precedents. El mateix es pot dir de les frases sentencioses, les quals només difereixen dels proverbis en el fet que no arriben a estar tan codificades. Fem notar que, de vegades, una frase sentenciosa va seguida d'un proverbi sinònim, que reforça el seu significat argumentatiu.

5.1. FÓRMULES

Una fórmula és una unitat fràsica que constitueix un enunciat sense autonomia textual, amb una funció i cohesionadora del discurs, que apareix en contextos determinats, ritualitzats, com ara un inici, un comiat, una inserció, una salutació, l'afirmació d'una possibilitat, etc. Al capítol 143 del *Tirant*, pel seu caràcter didacticomoral, les fórmules que hi apareixen són, sobretot, d'inserció: «Segons alguns han escrit» (l. 78), «Segons diu» (ls. 83 i 275), «Diu lo proverbi» (l. 166), «Paraula és de» (l. 179), «Sovint s'esdevé que» (l. 337), «Exemple singular és» (ls. 342-43), «Segons opinió de» (l. 378), a més d'haver-hi altres construccions més lliures amb la mateixa funció («E senta ésser veritat ço que dix...», «E seguint lo consell de...», «E tostemps tinga en lo cor la resposta de...», «Jamés no ixca del cor al príncep la real doctrina de...», etc.).

Respecte a la primera de les fórmules citades, a la *Lettera ad Nicolaum Azarolum* figura: «Et ut quidam illius evi scriptores elegantissime lamentatur» (ls. 47-48) i a la *Letra de reyalys custums*: «E segons alguns dolorosament han escrits» (f. 52r), mentre que a la *Letra feta per Petrarcha* i al *Tirant*, l'expressió és coincident i es redueix a: «E segons alguns han escrit» (f. 76r i l. 78, respectivament).

Quant a la fórmula d'inserció explícita d'un dels proverbis, l'epístola llatina fa: «Et ut est in antiquo proverbio» (ls. 124-25), la *Letra de reyalys custums*: «Com se diu en l'antic proverbi» (f. 55r), la *Letra feta per Petrarcha*: «Així com se diu en l'antic proverbi» (f. 77v) i el *Tirant*: «Així com diu lo proverbi» (ls. 166-67). Observem que la condició d'*antic* proverbi és conservada als manuscrits catalans però suprimida al *Tirant*, on es trasllada de lloc l'adjectiu i s'usa per qualificar l'amistat («Així com diu lo proverbi: Descusa e no esquinces l'amistat antiga»).

També varia, en la transmissió textual catalana de la *Lettera*, la fórmula que en un inici servia per introduir un *exemple* en sentit estricte (el relat apològic de la mort del rei Robert de Nàpols) i que, al *Tirant*, servirà per inserir, en substitució del relat, un apotegma de Ciceró. Així, a l'epístola llatina s'hi diu «exemplar ydoneum» (l. 273), als manuscrits catalans, «exempli notable» (f. 60v) i «exemple notable» (f. 81r), respectivament, i al *Tirant*, «exemple singular» (l. 342).²⁷

Hi ha, com correspon a un parlament o sermó retòric, una fórmula d'inici i una de comiat. La fórmula d'inici és «Déu és gran»,²⁸ ja usada en un altre context al *Tirant*. La fórmula de comiat es repeteix de forma molt semblant als tres textos catalans, com a traducció del «Vale» llatí: «A Déu (te) coman».

27. En altres llocs del *Tirant* s'usa el mot «exemple» per a introduir parèmies, adjectivant-lo de «vulgar» per als proverbis o de «verdader» per a una frase sentenciosa.

28. Segons A. Hauf (nota 1, p. 610, de la seva edició del *Tirant*, València, Tirant lo Blanch, 2004), es tracta de la invocació característica de la tradició musulmana «Allah akbhar».

5.2. APOTEGMES

Era previsible que Petrarca, coneixedor dels clàssics, tingués present les sentències d'autor a l'hora de redactar un text de regiment de prínceps, i també que ho fes així perquè ell mateix volia posar-se a l'alçada dels savis, per tal de ser tingut com un d'ells. No devia ser per atzar, doncs, que inclogués a la seva carta paràgrafs que deien (segons la versió catalana del *Tirant*): «moltes voltes voler imitar als bons d'enteniment e d'enginy és estat profitós» i «gran plaer és com hom pot egualar si mateix als antics qui són lloats». Dels 17 apotegmes inventariats, n'hi ha 7 (7 al text llatí, 6 al text català) que porten associada la menció explícita al nom de l'autor: un de Sa'lusti, tres de Sèneca, un de Titus Livi, un d'August, un de Virgili (no anomenat al text català) i un de Ciceró; en 4 casos, s'hi introdueixen amb fórmules d'inserció d'autoria no explícita: «segons alguns han escrit», «la resposta del savi emperador», «paraula és de l'emperador» i «exemple singular és»; i en els 6 casos restants no hi ha cap fórmula d'inserció. L'editor de Petrarca, Vittorio Rossi, opina que la fórmula «segons alguns han escrit» remet a una expressió comuna a molts autors, mentre que «el savi emperador» devia ser Manius Curi, segons que escriu Ciceró a *De Senectute*, i «paraula és de l'emperador» fa referència a Domicià, segons que diu Suetoni a *Domitianus*. Per la nostra banda, hem determinat que l'expressió «exemple singular és» introdueix un apotegma de Ciceró i, així mateix, hem pogut identificar l'autoria dels 6 apotegmes restants: dos de Sa'lusti, dos de Sèneca, un de Ciceró i un de Claudià.

La menció d'un apotegma de Virgili al text llatí, que Rossi documenta a l'*Eneida*, 6, 852-53, fa així: «Utrobique romanis artibus regnet, que sunt, ut Maro meminit, pacisque imponere morem, parcere subiectis et debellare superbos» (ls. 247-50), mentre que a les versions manuscrites catalanes, bàsicament coincidents, s'hi diu: «En totes coses segueasca en son regnar les arts e maneres dels romans, que són: servar manera en la pau, perdonar als sotsmesos, e gastar e aflaquir als superbiosos» (f. 60r i f. 80v, respectivament), on es pot observar l'omissió de la menció a [Publi Virgili] Maró. D'altra banda, assenyalem que les transcripcions catalanes impreses de Moliné i de Riquer presenten, en aquest fragment, una puntuació incorrecta en posar un punt seguit després de «en totes coses» i vincular aquest sintagma a l'oració anterior. Un altre apotegma de Virgili,²⁹ que Petrarca cita sense esmentar-ne l'autor: «Omnia vincit amor» (l. 291), traduït com «Amor venç totes coses» (l. 359), l'hem considerat com a proverbi pel fet que ja circulava, en llatí i en llengües romàniques, sense menció d'autor.

Hem identificat com un apotegma de Ciceró la frase que l'autor del *Tirant* introdueix en substitució de tot un fragment dedicat a enaltir l'exemple del rei Robert de Nàpols. Als dos manuscrits catalans s'inicia aquest fragment així: «Car exemple notable (és)...» i aquesta fórmula, canviant «notable» per «singular», és aprofitada per l'autor del *Tirant* per resoldre la substitució del fragment, de la manera següent: «Car exemple singular és que negú qui no estima la honor ne ha temor de vergonya, no pot obrar ne viure virtuosament» (ls. 343-44), on la parèmia continguda prové de *De Officiis*, I, 148: «Sine verecundia nihil rectum esse potest, nihil honestum». L'altre apotegma de Ciceró que hem pogut identificar és el que, a l'epístola de Petrarca, apareix intertextualitzat així: «Mendacio provenire ut vera loquentibus non credatur» (ls. 185-86) i que en la versió catalana (amb una nímia diferència entre el primer manuscrit, d'una banda, i el segon i el *Tirant*, d'una altra) fa: «A qui diu falsies s'esdevé que no el creu hom de les veritats» (ls. 239-40). Es tracta de la frase inclosa a *De Divinatione*, 2, 146: «Mendaci homini ne verum quidem dicenti credere soleamus».

29. Documentat per V. Rossi a l'*Égloga* 10, vers 69.

L'apoteigma de Sal·lusti que intertextualitza Petrarca, citant l'autor: «Non exercitus neque thesaurus presidia regni esse sed amicos» (ls. 108-09),³⁰ traduït (gairebé igual als tres textos catalans) per: «Gent d'armes ni tresors no són defensió del regne, mas los amics» (ls. 147-48), va seguit de dues frases que, per llur estructura i temàtica, ens ha semblat que podrien ser també de Sal·lusti. La lectura completa del passatge corresponent de *Bellum Iugurthinum* ens ha confirmat la sospita, de manera que cal considerar les dues frases de referència com a apotegmes de Sal·lusti.³¹

5.3. SENTÈNCIES BÍBLIQUES

Les dues sentències bíbliques provenen concretament dels salms 10 i 111, segons que va posar de manifest V. Rossi. Es tracta de les expressions (en la forma canònica catalana): «Déu és senyor de virtut i rei de glòria» i «Els pecadors, en veure-ho, es doldran iradament, amb estrenyiment de dents i corrompiment»,³² les quals figuren a l'epístola de Petrarca així: «Gratias Illi qui est dominus virtutem et rex glorie» (ls. 8-9) i «Peccatores videbunt et irascentur, dentibus suis frement et tabescent» (ls. 13-14). És important indicar que, en la reutilització que Petrarca en fa, hi ha un sentit metafòric, ja que el destinatari de l'elogi de la primera sentència no és Déu sinó el rei de Nàpols i els pecadors irats i derrotats de la segona no són altres que els enemics d'aquest rei. Hi trobem, doncs, uns usos profans de passatges de la Bíblia que apunten ja cap a la modernitat.

5.4. FRASES SENTENCILOSES

Aquestes unitats fràsiques estan bastides sobre tòpics sapiencials i l'autor les sol estructurar de manera que s'aproximen a la codificació proverbial i permeten ser citades i reutilitzades. La primera de les 17 frases sentencioses que hem anotat al capítol 143 del *Tirant* —«Guerra null temps no proceeix d'amor»—, no prové de l'epístola de Petrarca, sinó que és una interpolació feta per l'autor del *Tirant*, que la pren de les *Històries troianes* («Car de guerra null temps no proceeix amor»), dins un conjunt de tres frases interpolades que trenquen la continuïtat del discurs subjacent sobre la fortuna, pròspera o adversa, tal com figura a l'epístola de Petrarca i a les dues versions catalanes manuscrites. Probablement, la inclusió de les tres frases interpolades —«Guerra null temps no proceeix d'amor; ne oi no proceeix d'amor ne de caritat. Amor proceeix de la glòria del cor mundanal e eternal»— ve motivada per una associa-

30. V. Rossi el documenta a *Bellum Iugurthinum*, 10, on figura, efectivament, la codificació: «Non exercitus neque thesauri praesidia regni sunt, verum amici».

31. Sal·lusti escriu: «Neque armis cogere neque auro parere queas: officio et fide pariuntur (...) Nam concordia parvae res crescunt, discordia maximae dilabuntur»; Petrarca: «Nec armis cogi nec pecunia parari sed officio et fide (...) concordia enim parvas crescere, discordia maximas res dilabi» (ls. 109-14); *Letra de reyal costum*: «No sien a amor forçats per armes ne haüts per diners, mas per benefets, mèrits e fe (...) car per concòrdia creixen e s'augmenten les coses poques e per discòrdia se perden e es destrouexen les grans» (f. 54v); *Letra feta per Petrarca i Tirant*: «No sien a amor forçats per armes, ne haguts per diners, mas per benefets, mèrits e fe (...) car concòrdia fa créixer e augmentar les coses poques e per discòrdia se perden e es destroeixen les grans» (f. 77v i ls. 151-53, respectivament). Una vegada més, s'hi observa el major arcaïsme del primer manuscrit català i la identitat entre el segon i el *Tirant*.

32. A la nota 10, p. 611, de la seva edició del *Tirant* (2004), A. Hauf dóna altres referències bíbliques concordants amb aquesta sentència.

ció lèxica, feta a partir del mot «guerra» amb què acaba la frase immediatament anterior a la interpolació. La UF de les *Històries troianes* també reapareix reproduïda, literalment, al capítol 148 del *Tirant*.³³

No és descartable que alguna de les frases sentencioses sigui, en realitat, un apotegma d'autor clàssic que Petrarca integra a la seva redacció de manera fluida i cohesionada, dosificant així la veu d'altres autoritats, la de la saviesa col·lectiva dels proverbis i la seva pròpia. Ho il·lustrarem amb dos exemples. D'una banda, la contundència i concisió de l'expressió petrarquiana: «Veritatem totius fidei fundamentum esse» (ls. 184-85) es perd a les traduccions catalanes: «Veritat li deu ésser fundament de tota la fe» (*Letra de reials costum*, f. 57v), «Veritat li deu ésser fundament de tota fe» (*Letra feta per Petrarca*, f. 79r) i «Veritat li deu ésser fundada de tota fe» (ls. 238-39), ja que la remissió al referent («li deu ésser») implica pèrdua del valor general de la frase i el canvi final de «fundament» per «fundada», al *Tirant*, encara la desvirtua més. D'una altra, la frase: «Sepe pax periculosior bello fuit» (ls. 38-39), utilitzada com a cloenda del relat d'un fet relatiu a Annibal, que al *Tirant* fa: «Sovint és la pau pus perillosa que la guerra» (ls. 64-65), també té la concisió pròpia d'apotegmes i proverbis i, a més, expressa un lloc comú que reapareix en un altre passatge del *Tirant*, tot aconsellant d'evitar l'ociositat en temps de pau.³⁴ Així mateix, aquest tòpic també ha estat usat per Joan Fuster per fer-ne un aforisme: «Necessites un rival per a afirmar-te. No el destruesques! Preserva-te'l, subvenciona'l, si cal!», que té un precedent en Sèneca: «Marcet sine adversario virtus».

5.5. PROVERBIS

Considerem proverbi la unitat fràsica que conté un significat amb valor de veritat comunament acceptada, estructurat de manera concisa, de vegades mitjançant esquemes estereotipats, i que forma un enunciat amb autonomia discursiva i caràcter anònim. Els esquemes fràsics típicament parèmics que presenten alguns dels 13 proverbis són, en la seva forma canònica, el comparatiu de superioritat («Val més ser amat que temut», «Val més tenir els vassalls rics que no el fisc», «Val més descosir que no esquinçar»), el condicional («Si vols conèixer l'home, dóna-li senyoria»), el temporal («Quan hauràs guanyat bon amic, guarda'l bé»), l'exhortatiu («Acosta't als bons i seràs un d'ells») i el de relatiu neutre («Tot el que és bo, costa»). Altres tenen estructures oracionals simples, el valor proverbial de les quals es remarca amb la força de l'asseveració, com ara: «Els honors canvien els costums», «La virtut es troba al mig», «Veritat és fonament de fe», «L'amor tot ho venç», «Amant creix l'amor», aquest darrer amb clàusula de gerundi i canvi d'ordre retòric.

Tot i que les formes canòniques s'han consolidat, en general, al llarg del temps, com a fruit de l'evolució i l'ús, alguns proverbis ja hi apareixen intertextualitzats en forma canònica, com ara: «Millor e més segur és al príncep ésser amat que temut» (amb adequació al destinatari i reforçament de l'estructura comparativa; ls. 119-120), «La virtut situada en mig» (l. 127), «Més val tenir los vassalls rics que no lo fisc» (ls. 134-35), «Amant creix l'amor» (l. 144), «Amor venç totes coses» (amb una codificació més arcaica; l. 359), «Les coses grans a costar

33. GUIA, Josep / CONCA, Maria (1998): «Manlleus fraseològics i altres intertextualitzacions de les *Històries troianes* al *Tirant lo Blanc*». *Acti del VI Congresso (III Internazionale) dell'Associazione Italiana di Studi Catalani* (Cagliari, 1995). Vol. I. Cagliari: CUEC, 182-200.

34. El capítol 28 del *Tirant* comença així: «Aflauint de jorn en jorn e deixant-se anar los ànimos ociosos dels cavallers anglesos, molts dies eren passats en pau, tranquil·litat, e repòs folgat havien. Lo virtuós rei d'Anglaterra, perquè a total oci e llaunguiment no es sotsmetessen...».

han» (amb una codificació més arcaica; l. 361). Aquest darrer cas és un exemple de la competència paremiològica del traductor, el qual interpola la forma canònica del proverbi català en el moment que el significat del text que tradueix li'l duu a la memòria, avançant-se a la forma llatina del proverbi, que figura unes línies més avall: «Difficile paratur omne quod in precio est» (ls. 295-96) i que és traduïda al català (amb igual formulació als dos manuscrits i al *Tirant*) per: «Ab gran dificultat se han totes les coses grans e precioses» (ls. 365-66), equivalent òbviament a «Tot el que és bo, costa».

Un altre cas d'un proverbi que s'hi presenta amb dues codificacions és, citant pel *Tirant*: «Amant creix l'amor» (l. 144), repetit en: «Amor no pot ésser jamés forçada sinó per amor» (ls. 173-74). Als dos manuscrits catalans hi ha les mateixes encunyacions i a l'epístola llatina: «Amando amor queritur» (l. 105) i «Numquam amor nisi amore cogitur» (ls. 129-30). Hem considerat la primera codificació com a forma canònica del proverbi, per la seva concisió. Aquest proverbi recull un tòpic gnòmic que ja era present en Sèneca: «Si vis amari, ama» (*Ad Lucilium*, 9, 6) i que va poder donar lloc a altres encunyacions llatines, ja desvinculades d'autoria: «Amor gignit amorem» (*PML*, 33).

En algun cas, l'autor modifica el proverbi per tal d'alterar-ne el significat, d'acord amb el fil del seu discurs. Així, el proverbi llatí: «Honores mutant mores», Petrarca el transforma i l'enuncia en forma negativa, d'acord amb la sinonímia que vol establir amb el proverbi anterior: «Non facit virum sed detegit principatus» (ls. 78-79), al qual afegeix: «et honores non mutant mores atque animum sed ostendunt» (ls. 79-80), per tal d'enaltir la bondat intrínseca, independent dels honors, del príncep destinatari. De fet, la conjunció copulativa que introdueix el proverbi modificat explicita l'addició d'un contingut redundat.

Una característica general del text és la reiteració sinonímica de parèmies, de manera que, per exemple, el que s'hi afirma es reforça amb la citació d'autoritat d'un apotegma, seguit d'un proverbi sinònim, que alhora és parafrasejat per una frase sentenciosa. És el cas dels consells: «Et illud romani ducis modestissimum animosissimumque responsum semper in auribus eius sonet, nolle aurum sed aurum habentibus imperare» (ls. 94-97), on es reproduïx un apotegma de Manius Curi,³⁵ que va seguit del proverbi: «Malit subiecto abundare quam fiscum» (l. 97), reforçat amb una frase sentenciosa: «et intelligat divitis regni dominum inopem esse non posse» (l. 98). La versió catalana, en els tres textos i amb petites diferències, recull les tres parèmies seguides. La del *Tirant* fa així: «E tostemps tinga en lo cor la resposta del savi Emperador, animosa, dient no voler l'or, mas voler senyorejar a qui el posseeix. Més val tenir los vassalls rics, que no lo fisc; e sàpia que lo príncep de ric regne no pot ésser pobre» (ls. 132-36). Cal destacar que l'autor modernitza les versions dels manuscrits, especialment pel que fa a la codificació del proverbi, ja que allà on la *Letra de reials custums* posa la forma personal: «Més am sos vassalls ésser rics que'l fisc» (f. 54), la *Letra feta per Petrarcha* anota un enunciat mal copiat: «Més ab sos vassalls ésser rics que el fisc» (f. 77r), l'autor del *Tirant* introdueix l'esquema fràsic comparatiu, en forma impersonal, propi del proverbi modern: «Més val tenir los vassalls rics que no lo fisc» (ls. 134-35). Si tenia al davant el segon manuscrit, potser l'esmena «val» li fos induïda per la necessitat de corregir l'incomprensible «ab» que figura a la *Letra feta per Petrarcha*.

Cal observar que el proverbi «Val més ser amat que temut» conté la locució adjectival «amat i temut», la qual apareix aïllada del proverbi al fragment inicial del capítol 143 del *Ti-*

35. Segons anota A. Hauf, a la seva edició del *Tirant lo Blanch* (2004), p. 613, n. 38, Valeri Màxim recull l'episodi de l'emperador Marc Curió amb els missatgers dels samnites, als quals va refusar el tresor que volien oferir-li, dient-los (en la versió catalana d'Antoni Canals): «Tornats-vos-en ab vostre tresaur, e recomptats als samnites que March Curió més ama senyorejar als rics, que ésser fet peccuniós e rich».

rant, que no prové de Petrarca, així com en altres vuit ocasions dintre del *Tirant*. Aquest fenomen d'interacció entre locucions i proverbis és bastant habitual en català.³⁶

6. DIACRONIA I DOCUMENTACIÓ DE LES UFs

L'estudi diacrònic de les UFs del text permet la formulació d'algunes hipòtesis sobre l'evolució i la formació d'aquestes. En veurem algunes mostres. Així, la locució «amat i temut», construïda sobre dos adjectius contraposats semànticament, apareix ja documentada al *Llibre de contemplació de Déu* de Ramon Llull «Senyor amat sobre totes amors, temut sobre totes temors» i, posteriorment, la retrobem formant una construcció comparativa, en què un dels termes és preferible a l'altre: «Em plau més ésser amat que temut» (*Vita Christi*, 128), amb una codificació pròxima al proverbi, on s'eleva la comparació a enunciat de rang general. En l'evolució i generalització d'aquesta locució, observem que ha passat de ser aplicada inicialment només a Déu a ser utilitzada per a prínceps i cavallers (com, per exemple, al *Tirant lo Blanc*: «Jo só lo cavaller de Muntalt sens reprotxe negú, amat e temut de moltes gents» (c. 60), «Tirant era molt amat e temut» (c. 133), etc., i per a l'home comú, amb el parell lèxic en forma verbal: «Temen e amen / lo brau, ardit, / qui, per despit, / fort les malmena» (*Espill*, 568-71).

La diacronia també ens proporciona informació per veure el pas dels apotegmes als proverbis vulgars,³⁷ per bé que, en parlar de l'origen dels proverbis, hem de tenir en compte que, fins i tot aquells que es poden documentar en algun savi o filòsof, aquest podria haver-lo pres d'una tradició oral anterior. Amb aquesta cautela, podem il·lustrar aquest procés amb l'exemple de la sentència d'Aristòtil: «Principatus virum ostendit», utilitzada per Petrarca sense menció d'autor ni marca d'inserció fràsica, mentre que Boeci ja la presenta com a proverbi (vulgar): «Perquè appar la veritat del proverbi qui diu comunament»; Alfons el Vell ho fa semblantment: «Diu hom vulgarment», Brunetto Latini l'adjudica als savis: «E per ço dien los savis» i l'anònim *Flors de virtut* encara l'atribueix a l'autor: «Aristòtil diu: Vols conèixer les persones? Dóna-li senyoria». Com el lector ha pogut veure, nosaltres ja l'hem considerat com a proverbi als textos que estem estudiant.

Igualment prové d'un apotegma d'Aristòtil, si no és anterior, el proverbi: «La virtut es troba al mig», que arribà al català tant a través de l'àrab, en traducció del segle XIV («E cell va per bona via qui té la migania»), com a partir de la tradició llatina d'Horaci i Ovidi, que Petrarca recull. De fet, Ramon Llull, per una via o per l'altra, ja en fa tres anotacions. La documentació literària coneguda, però, no presenta mai aquest proverbi amb atribució d'autoria.

Un altre exemple de possible derivació d'un apotegma en proverbi és el cas de la sentència que V. Rossi documenta en Ciceró,³⁸ que Petrarca ja la considera «antiquo proverbio», que

36. CONCA, Maria: «Relacions interactives entre unitats fraseològiques». *II Congreso Internacional de Paremiología* (Córdoba, 1998). *Paremia* 8 (1999) 137-41.

37. CONCA, Maria / GUIA, Josep: «La idiomàtica de les unitats fraseològiques en relació amb el sistema conceptual metafòric d'una llengua i cultura. Aplicació diacrònica i contrastiva». *Expressions figées: idiomatité, traduction* (Orléans, 1999). *Prohemio* 3 (2000) 31-48.

38. Hem cercat la referència que hi dóna V. Rossi a *De Amicitia*, 76, i hem trobat que es tracta d'un apotegma de Cató, que Ciceró cita: «Tales igitur amicitiae sunt remissione usus aluendae et, ut Catonem dicere audivi, dissuendae magis quam discindendae». Riquer (1947) repeteix la referència de Rossi, mentre que Hauf (nota 45 al c. 143 de la seva edició del *Tirant*), que en les notes relatives a apotegmes sempre cita Riquer i s'oblida de Rossi, incorre en el lapsus de situar la nota, al text, en un lloc on no li correspon.

també passa al *Tirant* esmentada com a proverbi i que Hernán Núñez presenta com a refrany català: «Millor és que esquinçar, lo descosir», a mitjan segle XVI.³⁹ I recordem, finalment, l'apotegma de Virgili: «Omnia vincit amor», que va perdre la referència a l'autor que el creà, paradoxalment gràcies a la seva concisió i justesa, de manera que aviat va passar a ser considerat un proverbi vulgar, propietat de la saviesa col·lectiva.

Una altra informació que aporta la recerca documental de recurrències literàries dels proverbis estudiats és la descoberta de concordances amb altres obres, com l'existent entre el fragment del *Tirant*: «Pose's en lo cor amar los que senyoreja, car amant creix l'amor» i el passatge del *Plant dolorós de la reina Hècuba*, de Joan Roís de Corella: «Egualment amat de sos fills e vassalls, era ell la cosa qui sola més amaven aquells a qui senyorejava».

7. TRASLLACIÓ DE LES UFs EN LES TRADUCCIONS ESPANYOLA (1511) I ITALIANA (1538)

De l'anàlisi contrastiva entre les UFs del capítol 143 del *Tirant* i de les traduccions d'aquest al castellà (1511) i a l'italià (1538), se'n dedueix que els traductors van fer una tasca de trasllat, en general, força literal.⁴⁰ Així, si observem els proverbis, que són els enunciats que presenten una major fixació, cal anotar petites adequacions lèxiques, com ara el pas de «coratge» (provinent de «animus») a «coraçón» i «cuore», respectivament: «Non mutant mores atque animum» >> «No muden les costumes ni el coratge» >> «No mudan las costumbres ni el coraçón» i «Non mutano gli costumi né il cuore», així com l'afegit d'algun sinònim, per tal de fer més comprensible el text, com en el pas de «que no lo fisco» a «che la camera o il fisco». En una ocasió, però, les diferències són més significatives, des del punt de vista paremiològic, ja que la codificació (del *Tirant*): «Descusa e no esquinces l'amistat antiga» es trasllada al castellà amb ommissió de la primera clàusula: «No rompas el amistad antigua» i a l'italià amb ommissió del mot «antiga»: «Isdruccia e non stracci l'amicitia». Això ens fa veure que el proverbi no existia en castellà, o que el traductor no el coneixia, si més no, ja que aquest li canvia el sentit, en no traduir el mot «descusa», mentre que el traductor italià en fa un trasllat paremiològicament correcte, en introduir l'encunyació proverbial italiana equivalent, derivada del llatí, sense el mot «antiga» qualificant l'amistat, el qual mot havia estat afegit per l'autor del *Tirant*, com hem vist adés.⁴¹

Quant a la resta d'enunciats, cal dir que les frases sentencioses són traslladades de forma literal, amb alguns canvis verbals, com ara el del verb més el pronom «abusar-ne», que són substituïts, en evitació del pronom, per les clàusules explicatives «hazer lo que no deva» i

39. NÚÑEZ, Hernán (2001): *Refranes o proverbios en romance*. Edició crítica de L. Combet, G. Conde, J. Guia i J. Sevilla. 2 vols. Madrid: Guillermo Blázquez.

40. Sobre les primeres traduccions del *Tirant lo Blanc*, vegeu CALVO RIGUAL, Cesareo (1993): *Estudi contrastiu del lèxic de la traducció italiana del Tirant lo Blanc (1538)*. Universitat de València, tesi doctoral, i MARTÍNES, Vicent (1997): *El Tirant políglota. Estudis sobre el Tirant lo Blanch a partir de les seues traduccions espanyola, italiana i francesa dels segles XVI-XVIII*. Barcelona: Curial.

41. Segons els criteris-típus de traducció paremiològica usats per UGARTE, XUS: «Aunque muda el pelo la raposa, su natural no despoja: Criterios de traducción paremiológica en cuatro versiones de *La Celestina*». *Cahiers du PROHEMIO*, 3 (2000) 229-38, al traductor castellà li correspondria, en la traducció d'aquest proverbi, una E (error), per haver escrit una versió errònia de la parèmia de la llengua de partida, i al traductor italià, una TEP (traducció per equivalent preexistent), per haver usat una parèmia ja repertoriada en la llengua d'arribada.

«usarlo in male»: «Com major poder té, menys té llicència d'abusar-ne» >> «Quanto mayor es su poder, menos licencia tiene de hazer lo que no deva» i «Quanto maggior potere ha, manco ha licentia di usarlo in male».

Al *Tirant* apareix la frase sentenciosa: «Grans veritats s'ajusten ab poca falsia» (l. 240), com a trasllat, sense la conjunció copulativa i amb un verb diferent, de la que figura als manuscrits: «E grans veritats se gasten ab poca falsia» (f. 57v i f. 79r, respectivament), que és traducció de la llatina: «Plurimum enim veri parva falsitatis aspersione fuscari» (ls. 186-87). Crida l'atenció que l'autor del *Tirant* hi posés un verb, «ajustar-se», que canvia el significat primigeni de la frase llatina, traslladat correctament als manuscrits catalans: 'les grans veritats es desgasten amb petites mentides', tret que hi manqui, al *Tirant*, la partícula negativa *no* davant de «s'ajusten», amb la qual cosa conservaria un significat pròxim a l'original. Així ho degué entendre el traductor castellà, en afegir-hi «nunca»: «Las grandes verdades nunca se acompañan con las chicas mentiras». Altrament, sorprèn retrobar el mateix verb utilitzat als manuscrits catalans, «gastar», en la traducció italiana: «Grande verità si guasta con poca falsità». Aquest fet ens fa conjecturar que podria tractar-se d'un proverbi conegut per Lelio Manfredi.

Quan la versió catalana provinent de l'original llatí ja era poc precisa, en passar a l'espanyol i a l'italià s'hi observen els defectes típics de les traduccions de traduccions, això és, que cada vegada el text s'allunya més del sentit original. El parell format per un apotegma de Sèneca sobre l'amistat i la frase sentenciosa que Petrarca enllaça a continuació: «Omnia cum amico deliberet sed de illo prius; multum fidat sed non multis» (ls. 118-20), formant un conjunt parèmic ben travat,⁴² es traduït al català així: «Totes ses coses acord ab aquell que sàpia son amic. Mas primerament acord de l'amic e confiu-ne molt, mas no de molts» (*Letra de reynals custums*, f. 55), «Totes ses coses acorde ab aquell que sàpia ésser son amic. Mas primerament, acorde(n) de l'amic e confiu molt» (*Letra feta per Petrarca*, f. 77v), «Totes ses coses acorde ab aquell que sàpia ésser son amic. Mas primerament acorde de l'amic que puga fiar d'ell, mas no de molts» (*Tirant*, 143, ls. 158-60), de manera que el llatí «prius», atribut d'amic, hi és canviat per l'adverbi «primerament» i traslladat a la segona oració. A partir d'això, el traductor castellà fa: «Todas sus cosas comuniquen con aquel que sepa que es su amigo. Pero primeramente deve ser cierto del amigo que puede fiar dél, e deve mucho estudiar en saber...» i l'italià: «Tutte le sue cose conferisca con quello ch'el si cognosca esser amico. Ma primamente cognosca l'amico, perché si possa fidare di lui. Ma non dèe molto studiare per saper...», la qual cosa significa, en ambdós casos, la desaparició de la segona parèmia: «Confiu-ne molt, mas no de molts» i la fusió d'elements d'aquesta amb els verbs «estudiar» i «saber» de la frase posterior al conjunt que estem analitzant.

Aquesta frase posterior comença així: «Et insistat...» (en Petrarca); «Estudiu que sàpia...» (als manuscrits catalans); «Estudiar que sàpia...» (al *Tirant*, on es fa una dolenta versió que substitueix l'imperatiu per un inocu i inadequat infinitiu). Així, desapareguda la segona parè-

42. V. Rossi documenta l'apotegma de Sèneca, sense fer-ne la citació literal, a l'epístola *Ad Lucilium*, III.2, on figura: «Tu vero omnia cum amico delibera, sed de ipso prius». M. de Riquer (1947), que repeteix generalment les notes de Rossi, verificant-les, en aquest cas canvia un xic la referència a *Ad Lucilium*, III.3: «Cum amico omnes curas, omnes cogitationes tuas misce». La frase que Petrarca escriu a continuació: «Multum fidat sed non multis» pot considerar-se com construïda a partir del proverbi llatí: «Non multa, sed multum», aplicat habitualment a la lectura: «Multum legendum, sed non multa» o, com va escriure Plini el Jove: «Multum legendum esse, non multa» (*Epist.*, 7, 9, 15). Que el que es diu dels llibres també és aplicable als amics, ens ho posa de manifest un proverbi nostrat: «Amics i llibres, pocs i bons». Hauf (nota 42 al c. 143 de la seva edició del *Tirant*) torna a incórrer en el lapsus de situar la nota, al text, en un lloc equivocadament posterior a l'apotegma de Sèneca.

mia, l'anònim traductor castellà va escriure: «e deve mucho estudiar en saber...» i l'italià: «Ma non dèe molto studiare per saper...», on es barreja el «mas no...» del català amb el «deve mucho...» del castellà, la qual cosa fa pensar, d'altra banda, que Lelio Manfredi, el traductor italià, podria tenir al davant, no només el text català del *Tirant*, del qual partia, sinó també l'edició castellana de 1511.

Les UF's que hem classificat com a locucions presenten, en les seves traduccions espanyola i italiana, bastants concomitàncies. Així, «amat e temut» («amado e temido»; «amato e temuto»), «a la fi» («a la fin»; «alle fine»), «a present» («al presente»; «al presente»), «a vegades» («a las vezes»; «alle volte»), «en lloc de» («en lugar de», «in luogo de»), «d'ací avant» («de aquí adelante»; «da qui innanzi»), «perdre temps» («perder tiempo»; «perdere tempo»), «poc a poc» («poco a poco»; «a poco a poco»), «girar los ulls» («bolver los ojos»; «voltare gli occhi»).

Pel que fa a la locució «fer lloc», en la traducció castellana s'utilitza «hacer lugar», mentre que en la italiana apareix «dar luogo», ja que el significat dels termes que relaciona permet l'ús d'aquesta altra locució: «Oi fa lloc a caritat e esperança a desesperació» >> «L'odio dà luogo alla charità e la disperatione alla speranza». I no cal pensar que Lelio Manfredi ho va fer així per equivocació o desconexença de la locució «far luogo», o perquè aquesta no existís en italià, ja que en l'altre lloc del *Tirant* on apareix la locució «fer lloc» (c. 329), amb un sentit espacial inequívoc, tots dos traductors coincidiran a usar «hazer lugar» (precedent de l'actual «hacer sitio») i «far luogo», respectivament.

La locució «tenir al cor» o «posar-se al cor», amb el significat de 'tenir molt present en la ment una cosa per a posar-la en pràctica', apareix tres vegades al nostre text i no presenta un equivalent fixat en castellà, de manera que el traductor hi ha trobat solucions diverses, d'acord amb el significat contextual, però no sempre encertades, mentre que la versió italiana ha estat més reixida. Vegem-ho en els tres casos: «E tostemps tinga en lo cor» >> «Y siempre tenga en la memoria» i «Et habbia sempre nel cuore». «Pose's en lo cor» >> «Se repose en el coraçón» i «E pongasi nel cuore». «E pose's al cor» >> «Y deve tener en el coraçón» i «E pongasi nel cuore».

Per a la locució «parar l'orella», el traductor castellà no troba un equivalent fràsic i opta per un verb que recull el mateix sentit, mentre que l'italià usa la locució: «Prestare l'orecchia»: «No pare l'orella a acusadors» >> «No oya a acusadores» i «Non presti l'orecchia ad accusatori». I en l'altra recurrència que hi ha al *Tirant* d'aquesta mateixa locució: «Per ma desventura parí l'orella a una viuda» (c. 301), el castellà hi posa: «Por mi desventura quise escuchar una viuda» i l'italià: «Per mia disgratia l'orecchie ad una vedova io porsi».

8. CONCLUSIONS

Una primera aportació d'aquest estudi és de caire fraseogràfic: identificació, indexació i classificació del fràsic, abundant i variat, que conté el capítol 143 del *Tirant*. Això s'ha fet confeccionant una base de dades, encabides en els camps de la fitxa, on es recullen, per a cada unitat fràsica, tot d'aspectes interns (forma canònica, mots clau, significat, tipologia...) i externs (context d'ús, inserció en el text, funció discursiva, documentació diacrònica i contrastiva, traduccions...), que permeten realitzar un estudi fraseològic sistemàtic i complet.

En segon lloc, l'estudi de la inserció i la funció discursiva de les UF's en el text és una eina important per a l'anàlisi del discurs. Això ens permet d'arribar a la conclusió que Fran-

cesco Petrarca fou també un mestre en el gènere didacticomoral, ja que cohesionava les UFs sense repetir fórmules d'inserció i de manera àgil i convincent, com correspon a la finalitat del seu discurs: argumentar per convèncer. De fet, en la nostra classificació hauríem pogut designar com apotegmes de Petrarca algunes frases sentencioses que ell codifica, a partir de tòpics sapiencials, en molts casos amb una estructura clarament proverbial, com per exemple: «Qualem prestat, talem ab aliis animum speret» i «Nec a quoquam diligere sibi fingat quem ipse non diligit», que el traductor català va traslladar a: «Segons que ell és amic dels altres, així los altres li seran amics» i «No es fanya ésser amat d'algú que ell no ame». O les ja comentades: «Multum fidat, sed non multis», referida a l'amistat i «Veritatem totius fidei fundamentum esse».

En tercer lloc, la comparació dels fragments de l'epístola de Petrarca que contenen UFs amb els fragments corresponents de les versions catalanes, realitzat cas per cas, ha propiciat poder esbrinar les diverses interpolacions i modificacions realitzades, en aquests fragments, resseguint la transmissió textual catalana de l'epístola. Així mateix, aquest estudi contrastiu llatí-català s'ha completat amb el català-castellà i el català-italià, derivats de la comparació dels fragments amb interès fràsic del capítol 143 del *Tirant* amb les traduccions espanyola (1511) i italiana (1538) de l'obra, la qual cosa ens ha portat a esbrinar les estratègies seguides per cada traductor.

En quart lloc, pel que fa a la transmissió textual de la versió catalana de la *Lettera ad Nicolaum Adzarolum*, presentem els resultats següents, alguns dels quals ja coneguts: a) Les dues còpies catalanes conservades no provenen de traduccions diferents de l'original llatí, donada la identitat bàsica de les solucions lingüístiques d'una i l'altra. Per tant, totes dues procedeixen d'una mateixa traducció. b) Cap de les dues no és còpia de l'altra, vistes les omissions, interpolacions i errors no concordants. Per tant, cap de les dues no és la traducció original, de la qual ambdues són còpies independents (o còpies de còpies). c) La *Letra de reys custums*, amb trets més arcaics i grafies del català oriental, és anterior a la *Letra feta per Petrarca*, que té ortografia corresponent al català occidental. d) El capítol 143 del *Tirant* té un alt grau de coincidència amb la *Letra feta per Petrarca*, com ja hem anat assenyalant. A més, aquesta es troba al manuscrit on hi ha tot d'altres textos reutilitzats al *Tirant*. Per tant, és molt probable que l'autor de la novel·la se'n servís d'aquesta còpia.

Finalment, però no amb menys importància, cal esmentar la documentació diacrònica aportada, gràcies a la qual hem pogut identificar apotegmes i proverbis, a més d'il·lustrar alguns exemples de com pot arribar-se a un proverbi vulgar a partir d'un apotegma d'un autor clàssic. Així mateix, aquesta perspectiva diacrònica també ens ha possibilitat d'annotar, per bé que provisionalment, algunes primeres documentacions catalanes d'unitats fràsiques en la *Letra de Reys Custums*.

RESUM

El capítol 143 del *Tirant lo Blanc* (València, 1490) prové d'una epístola llatina de Petrarca (circa 1352), la traducció catalana de la qual es conserva en dues còpies del segle xv. En el present article s'estudien les unitats fràsiques (UFs) contingudes a l'esmentat capítol amb la finalitat de localitzar-les, identificar-les i fer-ne l'inventari; comparar-les en la seva transmissió textual; analitzar-les en context; i contrastar-les amb les UFs corresponents de les traduccions castellana (1511) i italiana (1538) del *Tirant*. Pel seu caràcter didacticomoral, el text recull un

nombrós florilegi de parèmies (apotegmes, sentències bíbliques, frases sentencioses, proverbis...), però també hi ha moltes altres UF's (col·locacions, locucions i fórmules). El treball s'ha realitzat a partir de la confecció d'una base de dades, amb la corresponent fitxa per a cada UF.

MOTS CLAU: Fraseologia, Anàlisi textual, Traducció, Petrarca, *Tirant lo Blanc*

ABSTRACT

Chapter 143 of *Tirant lo Blanc* (Valencia, 1490) is taken from a Latin epistle by Petrarch (c. 1352), whose Catalan translation is preserved in two fifteenth-century copies. The present article is a study of the collocations and expressions used in this chapter, with the aim of locating, identifying and listing them, seeing how they transfer from one text to another, analysing them in context and contrasting them with the Castilian (1511) and Italian (1538) translations of *Tirant*. Because of its didactic, moralizing nature, the text contains a large collection of sayings (apothegms, biblical maxims, pithy phrases, proverbs, etc.), along with other types of expression (collocations, idioms and formulae). The work was carried out by constructing a database with an entry for each expression.

KEY WORDS: Phraseology, Textual Analysis, Translation, Petrarch, *Tirant lo Blanch*.

SIGLES EMPRADES

- DCP = ARTHABER, A. (1989): *Dizionario comparato di proverbi e modi proverbiali in sette lingue*. Milano: Hoepli.
- DCVB = ALCOVER, A. M. / MOLL, F. de B. (1926-1962): *Diccionari català-valencià-balear*. 10 vols. Palma: Moll.
- PML = MAURI, L de (1990): *5000 proverbi e motti latini*. Milano: Hoepli.
- DEFL = HERRERO, V. J. (1992): *Diccionario de expresiones y frases latinas*. Madrid: Gredos.
- DSLG = TOSI, R. (1991): *Dizionario delle sentenze latine e greche*. Milano: Rizzoli.
- DUE = MOLINER, M. (1998): *Diccionario de uso del español*. 2 vols. Madrid: Gredos.
- PCC = FARNÉS, S. (1992-99): *Paremiologia catalana comparada*. A cura de J. Vidal Alcover, M. Sunyer i J. L. Savall. Barcelona: Columna.
- VLI = ZINGARELLI, N. (1999): *Vocabolario della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli.

ÍNDIX DE LES UFS DEL CAPÍTOL 143 DEL TIRANT LO BLANC

(Entre parèntesis van les línies on apareixen les diferents recurrències de cadascuna; amb * s'indica les que, dins del *Tirant*, apareixen en aquest capítol per primera vegada)

Col·locacions

Brut animal (l. 289)*
 Comuna opinió (ls. 97-98)*
 Cosa pública (ls. 54, 244, 262, 298, 376)
 Delit i repòs (ls. 85-86)*
 Egredi capità (ls. 4, 350)
 Esperança de salut (ls. 332-33)
 Fortuna adversa (ls. 40, 53, 103)
 Fortuna pròspera (ls. 57-58, 103)
 Intrínseca furor (l. 20)
 Lletja cosa (ls. 226, 290)*
 Lloc estret (l. 58)
 Magnànim capità (ls. 7-8)
 Mantell de pau (l. 74)
 Núvol de dolor (ls. 223-24)
 Núvol de tristor (l. 25)*
 Reial costum (l. 36)
 Triümf de victòria (l. 106)

Locucions nominals

Mar oceana (l. 365)

Locucions adjectivals

Amat i temut (l. 3)
 Com rosa entre espines (ls. 369-70)

Locucions verbals

Collir roses (ls. 371-72)*
 Eixir del cor (l. 146)
 Ésser (de) raó (l. 360)
 Fer burla (l. 309)
 Fer lloc (l. 10)*
 Girar els ulls (l. 192)*
 Parar l'orella (l. 177)*
 Perdre (el) temps (ls. 131, 342)*
 Portar el càrrec sobre els múscles (ls. 350-51)*
 Portar part (l. 360)
 Posar a la ventura (l. 221)
 Posar al cor (ls. 143, 276-77)
 Resplendir com l'or (ls. 367-68)
 Tenir al cor (l. 132)

Locucions adverbials

A la fi (ls. 8, 294, 315)
 A present (l. 15)
 A vegades (l. 67)
 A veritat (ls. 70, 348)
 Així mateix (ls. 172, 359)
 D'ací avant (l. 98)
 D'allí avant (l. 298)
 Del tot (ls. 67, 277, 278)
 En altra manera (l. 198)
 Hoc encara (ls. 255-56)*
 Per ço (l. 303)
 Poc a poc (l. 166)
 Sens causa (ls. 56, 176)
 Tota hora (l. 262)

Locucions conjuntives

Així com (ls. 163, 166, 273, 276, 327, 346)
 Així que (l. 188)
 Ço és (ls. 5, 73, 103, 232)
 Encara com (l. 218)
 Encara que (l. 41)
 Per ço com (ls. 47-48, 50, 283)
 Per tal car (l. 292)
 Per tal com (l. 68)*
 Per tal que (l. 222)
 Segons que (l. 168)
 Sinó que (l. 318)

Locucions prepositives

De la mà de (l. 232)*
 En lloc de (l. 68)

Fórmules

A Déu (te) coman (l. 379)*
 Déu és gran (l. 2)
 Diu lo proverbi (ls. 166-67)*
 Exemple singular és (ls. 342-43)
 Paraula és (l. 179)*
 Segons alguns han escrit (l. 78)
 Segons diu (ls. 83, 275)

Segons opinió de (l. 378)
 Si és possible (l. 165)
 Si fer-se pot (l. 249)*
 Sovint s'esdevé que (l. 337)

Apotegmes

Aconsella't amb ton amic (ls. 158-59)*
 Cap acte violent no pot ser de llarga durada (ls. 118-19)*
 Com millor regiràs, més veloçment volaràs a la glòria eterna (ls. 376-78)*
 Concòrdia fa créixer les coses petites; discòrdia fa perdre les grans (ls. 151-53)*
 El mentider no és cregut quan diu veritat (ls. 239-40)*
 El príncep ha de considerar els delictes dels súbdits així com a nafres pròpies, i guarir-les (ls. 273-75)*
 El príncep no es deu enfellonir si algú malparla d'ell (ls. 196-97)*
 El príncep que no castiga els delators perd autoritat (ls. 180-81)*
 Els amics no es poden forçar per armes ni per diners, sinó per benifets, mèrits i fe (ls. 147-48)*
 Els plaers, vencent els romans vencedors, han venjat el món vençut per ells (ls. 78-80)*
 Gent d'armes ni tresors no són defensa del regne, mas els amics (ls. 147-48)*
 La més noble venjança és perdonar l'enemic (ls. 256-57)
 No voler l'or, mas voler senyorejar a qui el posseeix (ls. 133-34)*
 Per exemple dels reis es regeixen els regnes (ls. 299-300)
 Perdonar els sotmesos i reprimir els superbs, per garantir la pau (ls. 314-15)*
 Qui no estima la honor ni ha temor de vergonya, no pot obrar ni viure virtuosament (ls. 343-44)*
 Tot regne és sota major regne (ls. 229-30)*

Sentències bíbliques

Déu és senyor de virtut i rei de glòria (l. 14)
 Els pecadors, en veure-ho, es doldran iradament, amb estrenyiment de dents i corrompiment (ls. 18-21)

Frases sentencioses

A la gran amor res no li és difícil o greu sinó ésser no amat (ls. 351-52)*
 Aprés Déu i veritat, la cosa més preuada és l'amistat (ls. 155-56)*
 Com major poder, menys llicència d'abusar-ne (ls. 124-25)*
 Com més alt és, menys es pot amagar (ls. 122-23)*
 Confia molt en un amic, però no en molts (ls. 159-60)*
 Els cors nobles tant els encenen exemples com dons (ls. 337-38)*
 Esperó en el premi, fre en el càstig (ls. 270-71)*
 Grans veritats es (des)gasten amb poca falsia (l. 240)*
 Guerra mai no procedeix d'amor (l. 45)*

- La pau és sovint més perillosa que la guerra (ls. 64-65)*
 Lo príncep de ric regne no pot ésser pobre (ls. 135-36)
 Ningú no és amat per qui ell no ama (ls. 169-70)*
 Quan creus que ja s'acaba, llavors torna a començar (ls. 373-74)*
 Qui vol part de la honor e glòria, raó és que porte sa part dels pensaments e càrrecs (ls. 359-61)*
 Segons ets amic dels altres, així els altres te seran amics (ls. 168-69)*
 Una cosa són les paraules i una altra els fets (ls. 252-53)*
 Veritat és fonament de fe (ls. 238-39)*

Proverbis

- Acosta't als bons i seràs un d'ells (ls. 346-47)*
 Amant creix l'amor (l. 144)*
 Amb gran dificultat se han totes les coses grans i precioses (ls. 365-66) (= Tot el que és bo, costa)
 Amor no pot ser jamás forçada sinó per amor (ls. 173-74) (= Amant creix l'amor)
 Els honors muden els costums (ls. 113-14)*
 L'amor tot ho venç (l. 359)
 La virtut es troba al mig (ls. 126-27)*
 No sigues lleuger en prendre amistats però, una vegada preses, conserva-les (ls. 163-65)
 (= Quan hauràs guanyat bon amic, guarda'l bé)*
 Si vols conèixer l'home, dóna-li senyoria (l. 113)*
 Tot el que és bo, costa (l. 361)*
 Val més descosir que no esquinçar (l. 167)*
 Val més ser amat que temut (ls. 119-20)*
 Val més tenir els vassalls rics que no el fisc (ls. 134-35)*

APÈNDIX

Presentem només quatre fitxes, per raons d'espai, a partir de les quals el lector podrà veure el mètode que hem seguit per a la construcció de la base de dades necessària per a la realització d'aquest treball.

Fragment amb UF (Tirant lo Blanc):	«Magnànim Capità, ja veig que a la fi la fe venç infedelitat» (l. 8) «A la fi, confés lo príncep que és ple d'honor carregosa e de càrrec honrat» (l. 295) «A la fi, sàpia la present vida ésser taulell de gran perill e treball» (l. 316)
Línia: <input type="text" value="008"/>	
Letra feta per Petrarcha:	«Egregio baró, ja veig que a la fi la fe venç infeitat» (f. 75r) «A la fi, confés lo Rey que és ple de honor carregosa e de càrrec hondrat» (f. 80r) «A la fe, sàpia la present vida ésser taulell de gran perill e treball» (f. 80v)
Letra de Reyals Custums:	«Egredi Baró, ja veig que a la fi la fe venç infeitat» (f. 50r) «A la fi, com fers Rey que és ple de honor coratgosa e de càrrech honrat» (f. 59v) «A la fi, sàpia la present vida ésser tallell de gran perill e treball» (f. 60v)
Lettera ad Nicolaum Azarolum:	«Iantandem, vir clarissime, perfidiam fides (...) vicit» (ls 3-4) «Denique honoroso honore et honorato se pressum honore fateatur» (ls. 232-33) «Postremo norit hanc vitam aleam esse magni discriminis» (l. 251)
Forma canònica:	A la fi
	Mot clau 1: <input type="text" value="Fi"/> Mot clau 2: <input type="text"/>
Tipus d'UF:	Locució adverbial
Definició:	Finalment, després de tot això (DCVB, <i>fi</i> ; no s'hi cita el <i>Tirant</i>).
Inserció en el text (Tirant lo Blanc):	Situat habitualment al començament d'oració. Es tracta d'un constituent perifèric i, per tant, parentètic.
Funció discursiva:	Fa la funció de connector conclusiu, sense perdre del tot la referència temporal.
Documentació en català:	«A la fi lo clergue demana...» (R. Llull, <i>Fèlix</i> ; DCVB, <i>fi</i>) «Emperò, a la fi, l'afligit Rei hagué d'eixir per força de Londres» (<i>Tirant</i> , 5) «Aquí parlaren de moltes raons. A la fi, dix Tirant al Gran Conestable li triàs dos milia hòmens d'armes los millors del camp» (<i>Tirant</i> , 164) «A la fi, vençut d'una poca ira de visibles armes desarmada» (<i>Raon. Telamó e Ulixes</i>) «A la fi, restant del dia tan poc que els cavalls de Febo...» (<i>Trag. Caldesa</i>) «A la fi, pogué la dolor d'Orfeu...» (<i>Parl. B. Mercader</i>)
Documentació en altres llengües:	«Al fin» ('Después de haber esperado mucho o haber pasado por diversas vicisitudes', M. Moliner, DUE, <i>fin</i>) «Alla fine» ('Finalmente', N. Zingarelli, VLI, <i>fine</i>)
Traduccions del fragment (Tirant lo Blanc):	«Magnánimo capitán, ya veo que a la fin la fe vence a infidelidad» (<i>T. el Blanco</i> , II, 262) «Y a la fin confiesse...» (<i>T. el Blanco</i> , II, 272) «A la fin sepa...» (<i>T. el Blanco</i> , II, 272) «Magnanimo capitano, già vedo alla fine che la fede vince la infedeltà» (<i>T. il Bianco</i> , 384) «Alla fine confessi...» (<i>T. il Bianco</i> , 391) «Alla fine sappia...» (<i>T. il Bianco</i> , 392)

Fragment amb UF
(Tirant lo Blanc):

«Aprenga que negú acte violent no pot ésser de llonga durada» (ls. 118-19)

Línia:

Letra feta per
Petrarcha:

«Aprenga que negun acte violent no pot ésser de longa durada» (f. 77r)

Letra de Reyals
Customs:

Aprenga que negun acte v[i]olent no pot ésser de longa durada» (ls. 63-64)

Lettera ad Nicolaum
Azarolum:

«Discat violentum nichil esse longevum» (ls. 83-84)

Forma canònica:

Ningun acte violent no pot ser de llarga durada

Mot clau 1:

Mot clau 2:

Tipus d'UF:

Apotegma de Sèneca

Definició:

Desaconsella l'ús continuat de la força (Def. pròpia)

Inserció en el text
(Tirant lo Blanc):

Precedit per una construcció d'obligatorietat: «Aprenga que». No s'hi indica que es tracta d'un apotegma de Sèneca.

Funció discursiva:

De consell.

Documentació en
català:

«E vull que sàpies que no fon nengú que possehís los imperis ab violència sobresdura que a la fi no caygués de la sua sella e no finé sos dies vituperosament. E les coses que són moderades han gran durada» (Sèneca, *Troades*; T. Martínez Romero (ed.), p. 351)
«Les iniquies senyories e imperis no's poden perpetuar» (Sèneca, *Medea*; T. Martínez Romero (ed.), Barcelona, Barcino, 1995, p. 408)
«Ningun acte violent no pot ésser de llonga durada» (PCC, A 127; és la citació del *Tirant*, sense més informació)

Documentació en
altres llengües:

«Violenta nemo imperia continuit diu» (Sèneca, *Troades*, 258; DCP, 1450; PML, 624; DEFL, 9203)
«Iniqua numquam regna perpetuo manent» (Sèneca, *Medea*, 196; DCP, 1450; DSLG, 998; DEFL, 3811)
«Violenza non dura a lungo» (DCP, 1450)

Traduccions del
fragment (Tirant
lo Blanc):

«Y sepa que ningún auto de violencia no puede ser de mucha durada» (*Tirante el Blanco*, II, 265)
«Impari che alcuno atto violente non può esser di lunga durata» (*Tirante il Bianco*, 387)

Fragment amb UF (Tirant lo Blanc):	«E tostemps tinga en lo cor la resposta del savi Emperador, animosa» (ls. 132-33) «Pose's en lo cor amar los que senyoreja» (l. 143) «Jamés no ixca del cor al príncep la real doctrina de Salusti» (l. 146) «E pose's al cor que el príncep deu ésser del tot semblant a Déu» (ls. 276-77)
Línia: <input type="text" value="132"/>	
Letra feta per Petrarcha:	«E tostemps haja en lo cor la resposta del savi Emperador animosa» (f. 77r) «Mita's en lo cor amar los que senyoreja» (f. 77v) «Jamés no isqua del cor del teu rey la real doctrina de Salusti» (f. 77v) «E meta's al cor que ell rey deu ésser del tot semblant a Déu» (f. 80r)
Letra de Reyals Custums:	«E tostemps haja en lo cor la resposta de savi emperador animosa» (f. 54r) «Mete's en lo cor amar los que senyorejarà» (f. 54v) «Jamés no isque del cor del teu rey la real doctrina de Salusti» (f. 54v) «E mete's al cor que ell deu ésser del tot semblant a Déu» (f. 58v)
Lettera ad Nicolaum Azarolum:	«Et illud romani ducis modestissimum animosissimumque responsum semper in auribus eius sonet» (ls. 94-96) «Inducat in animum amare quos regit» (ls. 104-05) «Salustianum illud dogma regium nunquam exeat ex animo regis tui» (ls. 14-16) «Affigatque animo regem misericordia similimum Deo fieri» (ls. 28-29)
Forma canònica:	Tenir al cor / Posar-se al cor
	Mot clau 1: <input type="text" value="Tenir"/> Mot clau 2: <input type="text" value="Cor"/>
Tipus d'UF:	Locució verbal
Definició:	Tenir molt present en la ment una cosa per a posar-la en pràctica (Def. pròpia)
Inserció en el text (Tirant lo Blanc):	En forma imperativa, amb variació del verb.
Funció discursiva:	Modalitzadora. Implica una exhortació al destinatari.
Documentació en català:	«E per ço'ls diu: posau dins los vostres cors aquestes mies paraules» (<i>Lo Crestià</i> , III,3) «La vostra cara manifesta lo que té al cor» (<i>Tirant</i> , 111) «La llengua vostra raona lo que no teniu al cor» (<i>Tirant</i> , 128) «E jamés li isqué del cor, tant com en lo món visqué» (249) «Parlau ab ell e vejам si té alguna tració al cor» (<i>Tirant</i> , 264) «E la judaica / llei, e musaica, / en lo cor tenen» (<i>Espill</i> , 13859-61)
Documentació en altres llengües:	«Haver qualcuno nel cuore» ('amarlo', VLI, <i>cuore</i>)
Traduccions del fragment (Tirant lo Blanc):	«Y siempre tenga en la memoria...» «Se repose en el corazón amar lo que señorea» «Jamás no se quite del corazón del príncipe...» (<i>Tirante el Blanco</i> , II, 266) «Y deve tener en el corazón que el príncipe...» (<i>Tirante el Blanco</i> , II, 271) «Et habbia sempre nel cuore...» «E pongasi nel cuore d'amar quelli ch'el signoreggia» «Giamai non esca del cuore al prencipe...» (<i>Tirante il Bianco</i> , 387) «E pongasi nel cuore il prencipe ch'el...» (<i>Tirante il Bianco</i> , 391)

Fragment amb UF
(Tirant lo Blanc):

«Així com diu lo proverbi: Descusa e no esquinces l'amistat antiga» (ls. 166-67)

Línia:

Letra feta per
Petrarcha:

«E axí com se diu en l'antich proverbi: Descusa e no squince la amistat» (f. 77v)

Letra de Reyals
Custums:

«Com se diu en l'antich proverbi. Descusa e no squins la amistat» (f. 55r)

Lettera ad Nicolaum
Azarolum:

«Et ut est in antiquo proverbio: dissuat amicitiam non discindat» (ls. 124-25)

Forma canònica:

Més val descosir que no esquinçar

Mot clau 1:

Mot clau 2:

Tipus d'UF:

Proverbi

Definició:

Denota que una amistat (en general, una cosa) no s'ha de deixar precipitadament (Def. pròpia)

Inserció en el text
(Tirant lo Blanc):

Mitjançant el connector argumentatiu «així com», seguit d'una fórmula d'inserció paremiològica, que atribueix al proverbi la veu de la saviesa antiga.

Funció discursiva:

Conclusió d'una seriació de consells.

Documentació en
català:

«Millor és que esquinçar, lo descosir. El Catalán. Mejor es que rasgar, el descoser» (H. Núñez, *Refranes o proverbios en romance*, 4873)
«Val més descosir que rompre» (PCC, D 200; s'hi cita la *Letra de Reyals Custums* i el *Tirant*)

Documentació en
altres llengües:

«Amicitiae dissuendae magis quam discindendae» (Ciceró, *De amicitia*, 21, 76; PML, 16; DEFL, 538; V. Rossi ed., *Le familiari*, 1937, hi dóna la referència de Ciceró)
«Antes quebrar que doblar» (*Refranes que dizen las viejas*)
«Mejor es descoser que no romper» (*Refranes fam. y prov. glosados*, X.4)
«Más vale descoser que romper» (H. Núñez, *Refr. o prov. en rom.*, 4492)
«È meglio piegarsi che scavezarsi» (*Dieci Tavole dei Proverbi*)

Traduccions del
fragment (Tirant
lo Blanc):

«Así como dize el proverbio: No rompas el amistad antigua»
(*Tirante el Blanco*, II, 267)
«Così come dice il proverbio: 'Isdruccia e non stracci l'amicitia'»
(*Tirante il Bianco*, 388)